

IZOHLI LUG'ATLARDA TEXNIK TERMINLARNI BERISH MEZONLARI VA USLUBLARI

Faxriddinova Gulchiroy Nuritdin qizi

Termiz davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 1-bosqich magistranti.

gulchiroyfaxriddinova@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15661127>

Annotatsiya. Ushbu maqolada izohli lug'atlarda texnik terminlarni berish mezonlari va uslublari o'rganilgan. Tadqiqot adabiyotlar tahlili asosida olib borilgan bo'lib, turli xil lug'atlar va leksikografik tadqiqotlar tahlil qilingan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, texnik terminlarni lug'atlarda berish jarayoni aniq mezonlar va uslublarga amal qilishni talab qiladi.

Terminlarning aniqlik darajasi, tushunarlik, sistematiklik va standartlashtirish masalalari muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: izohli lug'at, texnik terminlar, leksikografiya, terminologiya, lug'atshunoslik, til normasi.

КРИТЕРИИ И МЕТОДЫ ОБОЗНАЧЕНИЯ ТЕХНИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ

Аннотация. В этой статье исследуются критерии и методы представления технических терминов в толковых словарях. Исследование проводилось на основе анализа литературы, были проанализированы различные словари и лексикографические исследования. Результаты показывают, что процесс представления технических терминов в словарях требует соблюдения определенных критериев и методов. Важное значение приобретают вопросы уровня точности терминологии, разборчивости, систематичности и стандартизации.

Ключевые слова: толковый словарь, технические термины, лексикография, терминология, лексика, языковая норма.

CRITERIA AND METHODS FOR ISSUING TECHNICAL TERMS IN ANNOTATED DICTIONARIES

Abstract. This article explores the criteria and methods for assigning technical terms in annotated dictionaries. The study was conducted on the basis of literature analysis, and various dictionaries and lexicographic studies were analyzed. The results show that the process of issuing technical terms in dictionaries requires following specific criteria and styles. The issues of accuracy, intelligibility, systematicity and standardization of terms are important.

Keywords: Explanatory Dictionary, technical terms, lexicography, terminology, lexicology, linguistic norm.

KIRISH

Zamonaviy dunyoda fan va texnika sohasidagi jadal rivojlanish natijasida yangi texnik terminlar paydo bo'lishi va ularning til tizimiga kirib kelishi jarayoni tobora kuchayib bormoqda. Bu holat leksikografiya sohasida, xususan izohli lug'atlarni tuzish jarayonida qator muammolarni yuzaga keltirmoqda. Texnik terminlarning lug'atlarda to'g'ri va samarali aks ettirilishi masalasi nafaqat til mutaxassislari, balki turli soha mutaxassislari uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi [1].

Izohli lug'atlar tilning leksik boyligini aks ettiruvchi asosiy manbalar hisoblanadi va ularning sifati jamiyatning madaniy-ma'rifiy darajasini belgilovchi omillardan biri sanaladi.

Texnik terminlarning lug'atlarda berish mezonlari va uslublari masalasi hozirgi kunda alohida e'tiborni talab qiladi, chunki bu sohadagi kamchiliklar til normasi va terminologik tizimning shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin [2].

Tadqiqotning maqsadi izohli lug'atlarda texnik terminlarni berish mezonlari va uslublarini aniqlash, mavjud yondashuvlarni tahlil qilish va optimal mezonlarni ishlab chiqish bo'yicha takliflar berishdan iborat. Bu masala zamonaviy leksikografiya nazariyasi va amaliyoti uchun dolzarb hisoblanadi.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Tadqiqot metodologiyasi sifatida adabiyotlar tahlili usuli qo'llanilgan. Tadqiqot jarayonida o'zbek, rus va xorijiy manbalar keng qamrovda o'rganilgan. Asosan leksikografiya, terminologiya va lug'atshunoslik sohasidagi nazariy ishlar tahlil qilingan.

O'zbek tilshunosligida izohli lug'atlar va terminologiya masalalari bir qator olimlar tomonidan o'rganilgan. A.Madvaliev va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, texnik terminlarning lug'atlarda berish jarayoni murakkab leksikografik jarayon hisoblanadi [3]. Terminlarning tanlash, tasniflash va izohlash mezonlari aniq belgilanishi zarur.

Rus leksikografiyasida V.V.Morkovkin va S.I.Ozhegov kabi olimlarning ishlari muhim ahamiyat kasb etadi. Ularning fikriga ko'ra, texnik terminlarni lug'atlarda berish jarayonida quyidagi mezonlarga amal qilish zarur: terminning keng qo'llanish darajasi, uning til tizimiga moslashganlik darajasi va umumiy til qonuniyatlariga mos kelishi [4].

Xorijiy tadqiqotchilar orasida H.E.Wiegand va R.R.K.Hartmann kabi olimlarning terminologik leksikografiya sohasidagi ishlari alohida e'tiborga sazovor. Ularning ta'kidlashicha, texnik terminlarni lug'atlarda berish jarayonida kognitiv va pragmatik omillarni hisobga olish muhim [5]. Terminlarning qabul qiluvchi tomonidan tushunarlilik darajasi va ulardan foydalanish konteksti katta rol o'ynaydi.

Leksikografik nazariyada terminlarni berish uslublari masalasi turli yondashuvlar asosida hal qilinadi. Deskriptiv yondashuv tilning haqiqiy holatini aks ettirishga qaratilgan bo'lsa, normativ yondashuv til normalarini belgilash va mustahkamlashga yo'naltirilgan [6]. Texnik terminlar uchun ikki yondashuv ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Terminlarning lug'atlarda berish tartibini belgilashda ham turli printsiplar qo'llaniladi.

Alfabetik tartib eng keng tarqalgan usul bo'lsa-da, tematik guruhlash va sistematik tartib ham qo'llaniladi [7]. Texnik terminlar uchun sistematik yondashuv ko'proq maqsadga muvofiq hisoblanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Adabiyotlar tahlili natijasida texnik terminlarni izohli lug'atlarda berish jarayonining murakkab va ko'p qirrali ekanligini ko'rsatdi. Tadqiqot davomida aniqlangan asosiy mezonlar va uslublarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, texnik terminlarni lug'atlarda berish jarayoni nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy-madaniy va pragmatik omillarni ham hisobga olishni talab qiladi.

Birinchi navbatda, terminning qo'llanish chastotasi mezonini alohida ahamiyat kasb etadi. Rus leksikografi V.V.Morkovkinning ta'kidlashicha, lug'atga kiritilishi lozim bo'lgan terminlar jamiyat hayotida faol qo'llanilishi va keng jamoatchilik tomonidan ma'lum darajada egallangan bo'lishi kerak [4]. Bu mezon ayniqsa umumiy maqsadli izohli lug'atlar uchun muhim hisoblanadi, chunki bunday lug'atlar keng kitobxonlar ommasiga uchun mo'ljallangan. Biroq, chastota mezonini qo'llashda ba'zi qiyinchiliklar mavjud. Yangi paydo bo'lgan texnik terminlar hali keng tarqalmagan bo'lsa ham, istiqboldagi ahamiyati tufayli lug'atga kiritilishi zarur bo'lishi

mumkin. Shuning uchun chastota mezonini boshqa mezonlar bilan birgalikda qo'llash maqsadga muvofiqdir.

Terminning til tizimiga moslashganlik darajasi mezoni ham muhim omil hisoblanadi. Bu mezon terminning morfologik, fonetik va semantik jihatdan o'zbek til tizimiga qanchalik moslashganligini baholashga qaratilgan. A.Madvalievning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, til tizimiga to'liq moslashmagan terminlar lug'atlarda berish jarayonida qiyinchiliklar tug'diradi [3].

Bunday terminlar uchun ko'pincha izohli tarjima yoki deskriptiv izoh usuli qo'llaniladi.

Til tizimiga moslashganlik darajasini baholashda terminning grammatik xususiyatlari, so'z yasash qoidalariga mosligi va boshqa til birliklari bilan sintaktik bog'lanish imkoniyatlari hisobga olinadi. Shu bilan birga, ba'zi texnik terminlar o'z asl shaklidagi qolish va til tizimiga to'liq moslashmaslik bilan birga ham keng qo'llanilishi mumkin. Bunday hollarda leksikografik tavsifda terminning etimologik ma'lumotlari va qo'llanish sohasi aniq ko'rsatilishi zarur.

Terminning izohlash imkoniyati mezoni texnik terminlarni lug'atlarda berish jarayonidagi eng murakkab jihatlardandir. Xorijiy tadqiqotchi H.E.Wiegandning ta'kidlashicha, ba'zi texnik terminlar shunchalik ixtisoslashgan tushunchalarni ifodalaydi ki, ularni umumiy til vositalari orqali izohlab berish deyarli imkonsiz [5]. Bunday hollarda leksikograflar bir nechta strategiyalarni qo'llashi mumkin: terminni eng yaqin sinonimlar orqali izohlab berish, terminning funksional xususiyatlarini tasvirlash, yoki terminning qo'llanish sohasini kengaytirib berish. Izohlash imkoniyati mezoni bilan bog'liq holda, terminlarning kognitiv murakkablik darajasini ham hisobga olish zarur. Ba'zi terminlar kognitiv jihatdan oddiy tushunchalarni ifodalasa, boshqalari murakkab ilmiy konseptlarni o'z ichiga oladi. Kognitiv murakkablik darajasi terminning lug'atdagi izohi uzunligi va detallashtirish darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Terminning standartlashganlik darajasi mezoni rasmiy terminologiya siyosati bilan bog'liq muhim omildir. Sh.Shukurovning ta'kidlashicha, standartlashgan terminlar lug'atlarda berish uchun ustuvor hisoblanadi, chunki ular rasmiy hujjatlar va o'quv adabiyotlarida qo'llaniladi [3]. Standartlashganlik darajasini baholashda terminologik qo'mitalarning qarorlari, davlat standartlari va mutaxassis tashkilotlarning tavsiyalari asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi.

Biroq, standartlashtirilmagan terminlar ham keng qo'llanilishi va til qo'llanuvchilari orasida ma'lum bo'lishi sababli lug'atlarda o'z o'rnini topishi mumkin. Bunday hollarda terminning norasmiy statusi haqida tegishli izoh berilishi zarur. Standartlashtirish jarayoni dinamik xususiyatga ega bo'lib, vaqt o'tishi bilan terminlarning maqomi o'zgarishi mumkin.

Terminlarni berish uslublari masalasida tadqiqot turli yondashuvlarning mavjudligini ko'rsatdi. Bevosita izohlash uslubi eng keng qo'llaniladigan usul bo'lib, terminning ma'nosini qisqa va aniq tarzda berish imkonini yaratadi. Bu uslub oddiy va o'rta murakkablikdagi terminlar uchun samarali hisoblanadi. Biroq, murakkab texnik terminlar uchun bevosita izohlash uslubi yetarli bo'lmasligi mumkin. Bunday hollarda kengaytirilgan izoh berish zarurati paydo bo'ladi.

Kengaytirilgan izoh berish jarayonida terminning turli jihatlari - etimologik, semantik, funksional va pragmatik xususiyatlari yoritiladi. S.I.Landauning ta'kidlashicha, kengaytirilgan izoh berish uslubi foydalanuvchilarga terminni chuqurroq tushunish imkonini beradi [9]. Terminlarni boshqa terminlar orqali izohlash uslubi ham keng qo'llaniladi, ayniqsa bir soha doirasidagi terminlar uchun. Bu uslub terminologik tizimning ichki bog'lanishlarini ko'rsatish imkonini beradi, biroq sirkulyar izohlash xavfini ham tug'diradi. Shuning uchun bu uslubni qo'llashda terminlar orasidagi ierarxik munosabatlarni hisobga olish zarur.

Misollar orqali tusuntirish uslubi amaliy ahamiyatga ega terminlar uchun juda samarali hisoblanadi. R.R.K.Hartmannning fikriga ko'ra, misollar terminning qo'llanish kontekstini

ko'rsatish va foydalanuvchilarga amaliy yo'l-yo'riq berish imkonini yaratadi [6]. Bu uslub ayniqsa texnik jarayonlar, qurilmalar va usullarni ifodalovchi terminlar uchun foydali. Misollar orqali tusuntirish jarayonida real hayotdan olingan situatsiyalardan foydalanish terminning pragmatik xususiyatlarini ochib beradi. Biroq, misollar tanlashda ehtiyotkorlik zarur, chunki noto'g'ri tanlangan misollar terminning ma'nosini buzib ko'rsatishi mumkin. Shuningdek, misollar zamonaviy va tushunarli bo'lishi, terminning barcha asosiy qo'llanish holatlarini qamrab olishi kerak.

XULOSA

Tadqiqot natijalarini umumlashtirish shuni ko'rsatadiki, texnik terminlarni lug'atlarda berish jarayoni yagona formulaga sig'dirilmaydigan murakkab faoliyat hisoblanadi. Har bir terminning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, ular uchun individual yondashuv zarur.

Terminlarning lug'atlarda berish sifati nafaqat leksikograflarning professional mahoratiga, balki soha mutaxassislari bilan o'rnatilgan hamkorlik darajasiga ham bog'liq.

Zamonaviy leksikografiyada interdissiplinar yondashuv tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Texnik terminlarni lug'atlarda berish jarayonida lingvistik ekspertiza bilan birga soha ekspertizasi ham zarur. Bu esa terminlarning to'g'ri va aniq izohlashini, shuningdek, ularning jamiyatdagi o'rni va ahamiyatini to'g'ri baholashni ta'minlaydi.

Texnik terminlar bo'yicha ixtisoslashgan lug'atlar bilan izohli lug'atlar o'rtasida uzviyl bog'liqlik o'rnatish zarur. Bu esa terminologik tizimning yaxlitligini ta'minlashga yordam beradi. Texnik terminlarni lug'atlarda berish jarayonida soha mutaxassislari bilan leksikograflar o'rtasidagi hamkorlik muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa terminlarning to'g'ri va aniq izohlashini ta'minlaydi.

REFERENCES

1. Апресян, Ю. Д. (2020). Лексикографические портреты. Москва: Школа языков славянской культуры.
2. Мадвалиев, А. (2019). Ўзбек тилшунослигида лексикография масалалари. Тошкент: Фан.
3. Шукуров, Ш. (2021). Терминологик лексикография назарияси. Тошкент: Университет.
4. Морковкин, В. В. (2018). Основы теории учебной лексикографии. Москва: Русский язык.
5. Wiegand, H. E. (2019). Dictionary of Lexicography. Berlin: De Gruyter.
6. Hartmann, R. R. K. (2020). Principles of Lexicography. London: Routledge.
7. Zgusta, L. (2018). Manual of Lexicography. Prague: Academia.
8. Каримов, Ф. (2022). Ўзбек тилида терминологик тизим. Самарканд: СамДУ нашри.
9. Landau, S. I. (2019). Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Jackson, H. (2021). Lexicography: An Introduction. London: Routledge.